

זכרונות

משנה מסכת ראש השנה פרק ד משנה ו

אין פוחתין מעשרה מלכויות מעשרה זכרונות מעשרה שופרות ... מתחיל בתורה ומשלים בנביא. רבי יוסי אומר
אם השלים בתורה יצא.¹

"זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון" (מחזור התפילה)

אמר רב שמואל בר יצחק: כמאן מצליגן האידינא (כמו מי אנו מתפללים היום) "זה היום תחילת מעשיך זכרון
ליום ראשון"? כמאן? - כרבי אליעזר דאמר: בתשרי נברא העולם. (מסכת ראש השנה כז ע"א)²

"תקעו בחודש שופר בכסה ליום חגנו, כי חוק לישראל הוא משפט לא-להי יעקב" (תהלים פא ה)

איזהו חג שהחדש מתכסה בו - הוי אומר זה ראש השנה וכתוב: "כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב".³
תנו רבנן: "כי חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב" - מלמד שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין אלא אם כן
קידשו בית דין של מטה את החדש.⁵

תניא אידך: "כי חק לישראל הוא" - אין לי אלא לישראל, לאומות העולם מנין - תלמוד לומר משפט לאלהי
יעקב. אם כן מה תלמוד לומר כי חק לישראל? מלמד שישראל נכנסין תחילה לדין (ראש השנה לח ע"ב).⁶

¹ יש לומר לפחות עשרה פסוקים למלכויות, עשרה לזכרונות ועשרה לשופרות. שלושה פסוקים ראשונים, בכל קבוצה, הם מהתורה, שלושה מהכתובים ושלושה מהנביאים (מדוע כתובים קודמים לנביאים? הצעת עמוס חכם: לפי שהכתובים מדברים בהווה ואילו הנביאים מדברים על לעתיד לבוא). ומסיימים בפסוק נוסף מן התורה: "תניא: ר' יוסי אומר: המשלים בתורה הרי זה משובח" (ראש השנה לב ע"ב) ולא כנוסח המשנה שלפנינו. משנה זו מוסברת בהרחבה בגמרא ראש השנה דף לב וממנה עולה בברור שהנוסח בימיהם היה חופשי ומי שירד לפני התיבה (וכל מתפלל) יכול היה לבחור את הפסוקים הנראים לו (במגבלות מסוימות אותן מסבירה הגמרא שם). במרוצת השנים, הלך והתגבש הנוסח ונבחרו הפסוקים שנבחרו, חלקם כבר מוזכר בגמרא שם. ועדיין יש הבדלים גם בימינו בין הנוסחאות השונים: אשכנז, ספרד ותימן (למשל הפסוק "זכר לעולם בריתו דבר ציוה לאלף דור" (תהלים קה ח) שמופיע בנוסח ספרד ותימן ואיננו בנוסח אשכנז). בשנת תשס"א דנו בפסוקי מלכויות, השנה הגיע תורם של פסוקי זכרונות ובע"ה נשלים גם שופרות. ולא נדון בכלם כמובן, רק בחלקם.

² נוסח זה משמש מוטו מרכזי בתפילת ראש השנה ומעין פתיחה לזכרונות: הזכרון הראשון, בריאת העולם, "תחילת מעשיך", זכרון כל הזכרונות. אין זה פסוק מהתנ"ך, אלא נוסח התפילה שהתגבש בבית מדרשו של רב ("תקיעתא דרב", ירושלמי ראש השנה פרק א דף נז עמוד א) והוא שלכאורה הכריע כשיטת ר' אליעזר בן הורקנוס, ולא כשיטת ר' יהושע, שבאחד בתשרי נברא העולם. ובאמת, נראה שאין זה אלא מתאים שיום שבו העולם נידון הוא גם היום בו נברא. לאחר שכבר הוכר ראש השנה כיום הדין (כשיטת רב נחמן בר יצחק: "ראש השנה לדין", ראש השנה ח ע"א) ומצוות היום - תקיעת השופר - לוותה בתפילות ופיוטים, נוספה התפילה "זה היום תחילת מעשיך" והכל השתלב יחדיו. עכ"פ, נראה שלהכרעה כשיטת ר' אליעזר יש סיבות נוספות. היא משתלבת היטב עם המדרשים שלאחר שחטא אדם הראשון ראה שהיום הולך ומתקצר (עבודה זרה ח ע"א), עם המבול שהתחיל "בחודש השני" הוא מר חשוון (ראה רש"י בפרשת נח) ועוד. אולי גם שמו של החג בתורה "יום הזכרון" השפיע. ראה דבריני "היום הרת עולם בין ניסן לתשרי" בשנת תש"ס. משהו באקלים ובאווירה הכללית בארץ ישראל מביא להכיר בסתיו ולא באביב כתחילת השנה. הגשם המיוחל ולא הגשם שחלף? תחילת השנה החקלאית? הזריעה?

³ בזכרונות יש לנו מקרה מיוחד שבו לפני עשרת הפסוקים בא פסוק מקדים שבעצם עניינו שופרות (ראה שפסוק זה מופיע בהמשך בפסוקי השופרות עצמם). דבר זה מעיד על הקשר המיוחד של זכרונות לשופר. ראה הגמרא בראש השנה טז ע"א: "ואמרו לפני בראש השנה מלכות זכרונות ושופרות. מלכות - כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות - כדי שיעלה זכרונכם לפני לטובה, ובמה? בשופר". ובעצם, מקרא מלא וכפול הוא: "וְהִרְעִיתֶם בְּחֻצְרוֹת וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם ... וְתִקְעֶתֶם בְּחֻצְרֹת עַל עֲלֵתֵיכֶם וְעַל זִבְחֵי שְׁלֵמֵיכֶם וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן לִפְנֵי אֱלֹהֵיכֶם" (במדבר י ט-ז).

⁴ ועוד חשיבות רבה יש לפסוק זה, משום שהוא שמקשר בין התקיעה לדין. שהרי בתורה אין שום אזכור של ראש השנה כיום דין. (הביטוי ראש השנה עצמו נזכר רק ביחזקאל מ א, בתורה הוא נקרא "אחד לחודש השביעי"). אבל יש אזכור לתקיעה: "יום תרועה יהיה לכם". בא הפסוק בתהלים: "תקעו בחודש שופר בכסה ליום חגנו כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב" ויוצר את הקשר בין התקיעה לדין. ואימתי? ביום בו הלבנה מכוסה. ואין לנו חג אחר שחל בתחילת החודש, אלא ראש השנה (ומטעם זה הוא נוהג גם בארץ ישראל שני ימים וזה נושא נכבד אחר שבע"ה עוד נזכר לדון בו).

⁵ בכל החגים ידוע כוחו של בית הדין לקבוע את תחולתם. אלא שבראש השנה מקבלת סמכות זו תוקף מיוחד בשל הצורך להחליט אם להעמיד את לקבל את בית הדין. ראה ירושלמי ראש השנה, פרק א הלכה ג: "בנוהג שבעולם השלטון אומר הדין היום והלסטים אומר הדין למחר, למי שומעין? לא לשלטון? אבל הקב"ה אינו כן. אמרו בית דין היום ראש השנה, הקב"ה אומר למלאכי השרת: העמידו בימה, יעמדו סניגורין יעמדו קטיגורין שאמרו בני היום ראש השנה. נמלכו בית דין לעברה למחר, הקב"ה אומר למלאכי השרת: העבירו בימה, יעברו קטיגורין שנמלכו בני לעברה למחר. מה טעמא? "כי חוק לישראל הוא משפט לאלקי יעקב" - אם אינו חוק לישראל, כביכול אינו משפט לאלקי יעקב".

⁶ דווקא מפסוק "מקומי" זה הנדרש לעניין כח בית הדין, מצוות שופר, חוק לישראל וכו', אנו לומדים על אופיו האוניברסלי של ראש השנה כיום משפט, חשבון נפש וזכרון לעולם כולו, לא רק לעם ישראל. אלהי האבות (לא אלהי אברהם, אלא דווקא אלהי יעקב) הוא "המושל בכל העולם כולו" (שטיינזלץ). אולי גם בשל כך נבחר פסוק זה לפתוח את פסוקי זכרונות. מחו גיסא הוא "סוגר" את מלכויות שם אמרנו: "וידע כל פעול כי אתה פעלתו ויבין כל יצור כי אתה יצרתו ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה" ומאידך גיסא, הוא מוביל הישר לזכירת נח וכל החיה וכל הבהמה - המשותף לשניהם הוא היבט רחב ומקיף של ראש השנה, לא רק יום זכרון פרטי של עם ישראל, אלא לעולם וליוקם כולו.

"ויזכור א-להים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר איתו בתיבה" (בראשית ח א)

"ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה" - בוא וראה מידותיו של הקב"ה ורחמיו. אדם נכנס לספינה, עמד עליו סער גדול, אם יש עמו בהמה וכלים משליכן ביים. אבל הקב"ה, כשם שרחמיו על האדם כך רחמיו על הבהמה, דכתיב: ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה וגו'. "אשר אתו בתיבה" - כולם בזכות נח, אשריהם הצדיקים ואשרי דבוקיהם. (מדרש ילמדנו (מאן) ילקוט תלמוד תורה - בראשית אות לח).⁷

"וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכר והארץ אזכר" (ויקרא כו מב)

למה נאמרו אבות אחרונים? לומר, אם אין מעשה ביעקב - כדאי מעשה ואם אין מעשה יצחק - כדאי מעשה אברהם. כדאי הוא מעשה כל אחד ואחד שיתלה כל העולם בגינו.⁸

ולמה הוא מזכיר זכות אבות ומזכיר זכות הארץ עמהם? אמר ר' שמעון בן לקיש: משל למלך שהיו לו שלשה בנים, ושפחה אחת משלו מגדלתם. כל זמן שהיה המלך שואל שלום בניו, היה אומר: שאלו לי בשלום המגדלת. כך, כל זמן שהקב"ה מזכיר אבות, מזכיר הארץ עמהם, שנאמר: "וזכרתי את בריתי יעקב... והארץ אזכור" (ויקרא רבה לו ה).⁹

"זכר עשה לנפלאותיו חנון ורחום ה'. טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו" (תהלים קיא ד-ה)

"ונתנה הארץ יבולה" - לא כדרך שהיא עושה עכשיו, אלא כדרך שעושה בימי אדם הראשון. ומנין שהארץ עתידה להיות נזרעת ועושה פירות בן יומה? תלמוד לומר: "זכר עשה לנפלאותיו". וכן הוא אומר: "תדשא הארץ דשא עשב" - מלמד שבו ביום שהיתה נזרעת בו ביום עושה פירות. "ועץ השדה יתן פריו" - לא כדרך שהוא עושה עכשיו, אלא כדרך שעשתה בימי אדם הראשון. ומנין שהעץ עתיד להיות נטוע ועושה פירות בן יומה? תלמוד לומר: "זכר עשה לנפלאותיו". ואומר: "עץ פרי עושה פרי למינו" - מלמד שבו ביום שהוא נטוע בו ביום עושה פירות (ספרא בחוקותי פרשה א פרק א).

"ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה" (בראשית יב י) - רבי יהושע בן לוי פתח: "טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו" (תהלים קיא ה). אמר ר' יהושע בן לוי: טירוף נתן ליראיו בעולם הזה, אבל לעתיד לבא "יזכור לעולם בריתו". מה כתיב באברהם? "ואברכך ואגדלה שמך" - כיון שיצא, קפץ עליו רעבון. ולא הקפיד ולא קרא תגר, אלא "ויהי רעב בארץ". (בראשית רבה מ ב).¹⁰

⁷ ראה המדרשים בבראשית רבה פרשה לג על פסוק זה, ובפרט את הסיפור על אלכסנדר מוקדון שביקר את מלך קצאי וכן על העניים של רומא. זכירת נח מרחיבה את משמעותו של ראש השנה בשני היבטים אוניברסליים: ראשית, לא רק עם ישראל, אלא האנושות כולה; ושנית, לא רק בני האדם, אלא היצור כולו: "אדם ובהמה תושיע ה'". בראש השנה בתחילת עשרת ימי תשובה אנו פותחים את זכרונות עם זכירת נח והחיה אשר איתו בתבה; וביום הכיפורים בהפטרות יונה שאנו קוראים במנחה כאשר היום פונה והולך ואיתו עשרת ימי תשובה אנו מסיימים בזכירת נינוה עם בעלי החיים אשר בה: "וְאֵינִי לֹא אֲחֻסֵּם עַל גִּיּוֹנָהּ הָעִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵשׁ בָּהּ הַרְבֵּה מְשֻׁתֵּים עִשְׂרֵה רְבֹו אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמִינוֹ לְשִׂמְאֵלוֹ וּבִהְמָה רַבָּה". והפייטן לא משאיר שום ספק באשר לזכירה אוניברסלית זו במילותיו הנשגבות הפותחות את פסוקי זכרונות: "אתה זוכר מעשה עולם. ופוקד כל יצורי קדם ... אתה זוכר את כל המפעל וגם כל היצור לא נכחד ממך ... כי תביא חק וזכרון להיפקד כל רוח ונפש. להיזכר מעשים רבים והמון נסתרות לאין תכלית ... מי לא נפקד כהיום הזה ... כי זכר כל המעשים לפניך בא ואתה דורש מעשה כלם וגם את נח באהבה זכרת ...". ואז הוא מגיע לפסוק הזכרונות הראשון, ככתוב בתורתך: "ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר איתו בתיבה".

⁸ שמעתי מפי חותני הרב יוסף יהודה ריינר ז"ל שמשמעות מדרש זה היא שכל אחד מהאבות הגיע אל האמונה בכוח עצמו ולא רק בשל החינוך שקיבל מבית אבותיו. אז אולי גם אנו צריכים לזכור שהזכרת האבות היא סיבה הכרחית, אבל לא מספקת. ראה המשך המדרש שם בסימן ו: "עד אימתי זכות אבות קיימת? ר' תנחומא אמרה ... עד יהואחז ... ר' יהושע בן לוי אמר: עד אליהו ... שמואל אמר: עד הושע ... ר' יודן אמר: עד חזקיה ... אמר ר' אחא: לעולם זכות אבות קיימת, לעולם מזכירים ואומרים "כי אל-רחום ה' א-להיך לא ירפך ולא ישחך ולא ישכח את ברית אבותיך". וכבר הארכנו בנושא זה בפרשת בחוקותי תש"ס.

⁹ הארץ היא המכנה המשותף לאבות. כולם גרו בה, לכולם היא הובטחה בברית. ראה רמב"ן בראשית כו ג שעם כל אחד מהאבות הייתה שבועה וברית נפרדת (חיזוק לרעיון של האמונה העצמית בהערת השוליים הקודמת). אזכור האבות מביא בהכרח לאזכור הארץ, היא שגדלה אותם והיא שמגדלת את בניהם כשפחה ואומנת מסורה. היא גם שלקתה ונעזבה בגלל חטאי הבנים שלא קיימו את ברית אבותם. לפיכך, כשהבנים מבקשים לשוב (תרתני משמע) גם הארץ שבה. האדם והארץ - חד הם. וכדברי הרמב"ן על הפסוק בויקרא כו מב: "והארץ אזכור - טעמו אזכור הארץ שפרעה השבתות ונעזבה מהם, ואזכור שהם רצו את עונם".

¹⁰ ראש השנה הוא הזמן להרים את הראש מתלאות השנה היום יומיות ולהביט למרחב, אל זמן קדם לאחור "זכרון למעשה בראשית" ואל העתיד לבוא בו: "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד". וכן כל הזכרונות האוניברסליים והקוסמיים שראינו לעיל. וברוח זו גם עתידה הארץ וצימחה לחזור לימי קדם לראשית הבריאה ולתכונותיה הבראשיתיות "שביום בו נזרעה ונטעה הייתה עושה פרי". אבל אנו גם צופים ביום זה לשנה המיידית הקרובה ותוהים מי ינוח ומי ינוע, מי בקיצו ומי לא בקיצו. "ועל המדינות בו ייאמר איזו לחרב ואיזו לשלום ... ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות". מי יטרף ומי יקום גם אם בעוד לילה ויתן טרף לביתו, מי יטרף ספינתו ומי עלה זית טרף בפיו, שכן "מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכיפורים" (ביצה טז א). ובילקוט שמעוני ואתחנן רמז תתלז: "טרף נתן ליראיו - זה מדת הדין". מי יעני ומי ישפל, מי יקפיד ומי יקרא תיגור. מי יאלץ לרדת מהארץ בגלל רעב כאברהם ומי יזכה שיתקיים בו "יזכור לעולם בריתו" - יטע וגם יראה פירות. כיצחק שנאמר בו "גור בארץ הזאת ... ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים". שנזכה כיצחק ולא כאברהם.

